

UO*K:343.139.

Xurmatillo ISMOILOV,
Andijon davlat universiteti doktoranti, PhD, dotsent v.b
E-mail: prof_ismoilov@umail.uz

ADU dotsenti, f.f.n. O.Tojiyev taqrizi asosida

ON THE STUDY OF JUDICIAL SPEECH

Annotation

Researches to comprehensively enhance judicial practice pose crucial tasks not only for lawyers but also for linguists. Alongside this, developing judicial linguistics as a separate field, achieving linguistic competence in legal practice, and ensuring that language is understandable and fluent, meeting the demands of legal language are all pressing needs. In this context, the article justifies the necessity of distinguishing perspectives on judicial discourse, particularly the need to differentiate court proceedings and court sessions as separate speech situations. It also outlines the analysis of existing research on defining the structure of judicial discourse, specifically regarding the classification of active and passive speech, and provides commentary and perspectives on these studies.

Key words: judicial eloquence, court proceedings, court session, structure of judicial discourse, active and passive speech.

ОБ ИЗУЧЕНИИ СУДЕБНОЙ РЕЧИ

Аннотация

Поиски всестороннего совершенствования судебной деятельности ставят актуальные задачи не только перед юристами, но и перед лингвистами, развивать судебную лингвистику как отдельную область, достигать речевой компетентности в юридической деятельности, обеспечивать понятность и понятность речи, так же, свободно владеть и соответствовать требованиям юридического языка. В этом смысле на основе взглядов на судебную речь, в частности, на необходимость выделения судебного процесса и процессов судебного заседания как отдельных речевых состояний, сделан обзор существующих исследований по определению состава судебной речи и классификации активных и пассивных речей, так же описано отношение к ним.

Ключевые слова: судебная речь, судебное разбирательство, судебное заседание, композиция судебной речи, активная и пассивная речи.

SUD NUTQINING TADQIQIGA DOIR

Аннотация

Sud faoliyatini har tomonlama yuksaltirishga doir izlanishlar nafaqat huquqshunoslarning, balki tilshunoslarning ham oldiga dolzarb vazifalar qo'yimoqdaki, buning barobarida sud lingvistikasini alohida soha sifatida rivojlantirish, yuridik faoliyatda nutqiy kompetentlikka erishish, nutqning tushunarli va ravon holda yuridik til talablariga monand bo'lishini ta'minlash dolzarbdur. Shu ma'noda maqolada sud nutqiga doir qarashlar, xususan, sud protsessi hamda sud majlisi jarayonlarini alohida nutqiy sharoitlar sifatida farqlashning zarurati asoslanib, sud nutqining tarkibini aniqlash hamda faol va nafaol nutqlar tasnifi yuzasidan mavjud tadqiqotlar sharxi va ularga munosabatlar bayon etiladi.

Kalit so'zlar: sud notiqligi, sud protsessi, sud majlisi, sud nutqining tarkibi, faol va nafaol nutqlar.

Kirish. Jahon tilshunosligida globalizatsiya jarayonida asosiy e'tibor tilning funkcionallashuviga qaratilar ekan, muloqot jarayonini shaxs-nutq kesishmasida makon, zamon, vaziyat, umuman, ekstralingvistik hamda paralingvistik vositalar bilan uzviy bog'liqlikda tadqiq qilish til ilmi uchun ulkan sarmoya berishi, shubhasiz. Tilning ijtimoiy ta'siriga berilishi, o'z navbatida sud nutqini tadqiq etish muammolarini ham yuzaga chiqib, shu nuqtai nazardan sud lingvistikasini antropotsentrik yondashuv asosida tadqiq etishga yo'l ochadi. Bu esa sud jarayonlarini shaffoflashtirish hamda adolatni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sud nutqiga doir qarashlar huquqshunoslar: B.O'rinboyev, A.Soliyev, A.Saidov, G.Sarkisyan, K.Nazarov, S.Usmonov, Q.Toxirov, M.Voinova, S.Karimov, X.Mamatov, I.Bo'riyev, M.Mirhamidov, S.Hasanov, N.Norpo'latov, N.Bekmirzayevlarning [2,3,4,7,8,10,11,12,13,15] hamda tilshunoslar Sh.Ko'chimov [6], A.Aripova [1], Q.Mo'yidinovlarning [9] tadqiqotlarida ko'rinadi.

Nomi zikr etilgan huquqshunoslarning qarashlarida sudlarning tarixiy-an'anaviy faoliyati asosida sud nutqi notiqlik san'atining tarkibiy qismi sifatida baholanadi. Albatta, bu baho ma'lum davr sotsial muhiti va mamlakatlar boshqaruvi bilan bevosita bog'liq. Tarixdan sud nutqining notiqlik san'atining qadimiy turi ko'rinishida shakllangani, sudlar tarixidagi mavjud o'lovchilarda notiqlikning birlamchi o'rin egallangani va sudda faoliyat yuritgan ayni davr notiq shaxslari, xususan,

advokatlarining soni va faoliyati bilan bog'liqligi fikrimizni dalillaydi.

Ma'lumki, sud nutqi eramizdan oldingi VII-VI asrlarda qadimgi Afina, Yunoniston davlatlarida katta e'tibor va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan. Qadimgi Yunonistonda Antifon, Lisiy, Isey, Perikl, Giperid, Kleon, Aristotel, Demofsen; Rimda Mark Portius Katon, Mark Tulliy Sitseron; Rossiyada F.N.Plevako, A.F.Koni va boshqalarning [4,10,11,13,9] faoliyati va qo'llagan metodlarining samarasi o'laroq, sud majlisidagi muloqotda asosiy jihatlari sifatida: bugungi nutqiy kompetentlik, «nutqiy hazm» [5] ga erishish, psixolingvistik ta'sir etishning asosiy o'rinda turishi anglashiladi. Shunday bo'lsa-da, sud nutqiga nisbatan notiq va notiqlik atamalarini bugungi kun sud faoliyatiga nisbatan qo'llash maqsadga muvofiq emas. Sud majlisi ishtirokchilarining esa muhokama jarayonida har bir so'zni o'z o'rnida mohirona qo'llay olishlari ularning notiqligi emas, balki nutqiy kompetentligi yaxshiligi yoki aksincha ekanini bildiradi. Bevosita kuzatuvlarimiz asosida aytish mumkinki, sud majlisida adabiy til me'yorlari doirasida, rasmiy uslubga xos tarzda so'zlash talabi qo'yilsa-da, sudlanuvchi, jabrlanuvchi, guvoh va boshqa kabi shaxslarda muloqot ko'nikmasining birdek shakllanmaganligi va turli sotsial mavzeiga monand holda saviyasining turlicha ekani muhokama vaqtida raislik qiluvchi-sudya, davlat ayblovchisi-prokuror, himoyachi-advokatlardan samarali muloqot o'rnatish maqsadida nutqiy strategiyani qo'llashni taqazo etadi. Albatta, bunda raislik qiluvchi-sudya, davlat ayblovchisi-prokuror,

himoyachi-advokatlar o'z sotsial mavqeyiga munosib nutq ijrosidan to'la chetlashmaydilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Malumki, sud organining faoliyati faqatgina qonun hujjatlarida belgilangan tartib-qoidalar asosida tashkil etiladi. Bu esa uning «davlat hokimiyati sifatida mustaqil holda ish yuritishi»ni ta'minlaydi [14] hamda faoliyatiga rasmiy tus beradi. Shuning uchun ham sud protsessiga oid har qanday qarashlar qonunlar asosida, ularda keltirilgan moddalarga tayanilgandagina to'g'ri, aniq va asosli bo'ladi. Sud majlisi ishtirokchilari nutqi hamda ish hujjatlarini lingvistik tahlilga tortishda ham har bir holat qonun bilan izohlanishi maqsadga muvofiqdir. Shu ma'noda, sud nutqiga antroposentrik paradigma asosida yondashilar ekan sud majlisi (muhokamasi)ning nutqi tahlilga tortilgan har bir ishtirokchisi hamda ish hujjati matnlarini qonun moddalari bilan sharxlanishi, iqtiboslar bilan asoslanishi va shu asnoda xulosalar chiqarilishi to'g'ridir.

Sud nutqini tasniflashda, avvalo, sud protsessi hamda sud majlisi jarayonlarini alohida muloqot sharoitlari sifatida farqlab olishga ulkan ehtiyoj mavjud. Ya'ni sud protsessi deganda, biz, jinoyat-protsessual kodeksida belgilangan tartibda ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilingan shaxsga nisbatan biror jinoyat ishining jinoyat ishi yuritishdan boshlab, sudning hukmi yoki ajrimi chiqarilib, ayblanuvchi mahkum yoki oqlangan shaxsga aylangunigacha bo'lgan umumiy jarayonni tushunamiz. Sud protsessida quyidagi harakatlar amalga oshiriladi: 1) jinoyat ishi yuritishdagi harakatlar; 2) sud majlisi (muhokamasi)dagi harakatlar; 3) jinoyat ishini ko'rish tartiblari [5]. Sud majlisi (muhokamasi) esa, ushbu jarayonning tarkibiy qismi bo'lsada, alohida jarayondir. Ya'ni unda taraflar bir joyga jamlanib yuzmayuz muzokaraga kirishadilar va buning amaliy natijasi (xulosasi) sifatida sud hukmi yoki ajrimi yuzaga chiqadi. Sud majlisi sud protsessining tarkibidagi alohida muhokama jarayoni (yig'ilish, majlis, munozara maydoni) ekanini hisobga olsak, unda har bir ishtirokchidan ma'lum sotsial rolni bajarish talab etiladi. Sud nutqiy xoslanishning sotsial omillari va me'yorlari borki, [5] unga har bir ishtirokchining qat'iy amal qilishi zarur. Sud majlisi (muhokamasi)ni aks ettiruvchi ish hujjatlari (sud majlisi bayonnomasi, hukm, ajrim)da bu rollar aynan ifodalanadi. Raislik qiluvchi, davlat ayblovchisi hamda himoyachi rollari Jinoyat-protsessual kodeksi [16] da o'z ma'no va sharxiga ega.

Tahlil va natijalar. Sud nutqining tarkibi huquqshunoslar tomonidan turlicha tasnif etiladi. Xususan, S.Inomxo'jayev qoralovchi (prokuror) nutqi, oqlovchi (advokat) nutqi, o'z-o'zini himoya qilish nutqi, jamoatchi-qoralovchi nutqi kabi to'rt guruhni farqlaydi [4]. S.Karimov, X.Mamatov, I.Bo'riyevlar esa prokuror nutqi, jamoatchi-qoralovchi nutqi, himoyachi nutqi, jamoatchi-oqlovchi nutqi, o'z-o'zini himoya qilish nutqi kabi besh guruhni ajratadilar [7]. M.Mirhamidov, S.Hasanovlar prokurorning ayblov nutqi, advokatning himoya nutqi, sudyaning muzokara nutqi [10] kabi uch guruhni; M.Mirxamidov, N.Norpo'latov, S.Hasanovlar prokurorning ayblov nutqi, advokatning himoya nutqi, sudyaning qonun targ'iboti, huquqiy madaniyatni yuksaltirish nutqi kabi uch guruhni [11]; S.Usmonov prokurorning ayblov nutqi, advokatning himoya nutqi kabi ikki guruhni [13] farqlaydilar.

Tilshunos A.Aripova o'zining «Notiqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari» nomli risolasida prokuror nutqi, advokat nutqi, javobgar shaxs nutqi kabi uch guruhni [1] ko'rsatadi. Q.Mo'ydinov sud jarayonidagi nutqlarning amaldagi qonun hujjatlariga asoslangan holda bir xil ko'rinishda nomlanishiga zaruriy tug'ilishini ta'kidlaydi. Albatta, amaldagi qonun hujjatlariga monand tasniflangan nutqlar sud nutqi tarkibini har tomonlama asosli ifodalaydi. Chunki negizida davlat tili hamda huquqiy bilimlar jamlangan amaldagi qonunlar sud protsessini to'la va aniq tavsiflaydi.

Q.Mo'ydinov sud nutqining to'rt guruhini taklif etadi [9], unga asosan:

sud jarayonida jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar: sudya, xalq maslahatchilari, sud majlisi kotibi, prokuror, tergovchi, surishtiruvchi nutqi. Fikrimizcha, ushbu guruhdagi sudya va prokuror nutqini farqlashda sud majlisining o'ziga xos, muayyan jarayon ekani, unda sudya – raislik qiluvchi, prokuror – davlat ayblovchisi rolini bajarishini e'tiborga olib, raislik qiluvchi (sudya) nutqi hamda davlat

ayblovchisi (prokuror) nutqi ko'rinishida tasniflash maqsadga muvofiq.

Sud jarayonida ishtirok etuvchi jamoat birlashmalari, jamoalar va ularning vakillari: jamoat ayblovchisi, jamoat himoyachisi nutqi.

Sud jarayonida o'z manfaatlarini himoya qiladigan shaxslar, himoyachilar va vakillar: ayblanuvchi, gumon qilinuvchi, himoyachi (advokat), jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar, sudlanuvchi va jabrlanuvchining qonuniy vakillari nutqi. Ushbu guruhni farqlashda, (faqatgina sudlanuvchi va jabrlanuvchining qonuniy vakillari nutqi) deb emas, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, jabrlanuvchining qonuniy vakili (O'zR JPK., 60-m.), jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgarning vakili (O'zR JPK., 62-m.) nutqi ko'rinishida farqlash ayni qonunga muvofiq bo'ladi [16].

Sud jarayonida ishtirok etuvchi boshqa shaxslar: guvoh, guvohning advokati, ekspert, mutaxassis, tarjimon, xolislar nutqi ko'rinishida ifodalanadi. Ushbu to'rt guruh ayrim to'ldirishlarimiz bilan sud nutqining tarkibini to'laonli ifodalay oladi.

Shuningdek, Q.Mo'ydinov sud jarayoni ishtirokchilari nutqini qo'llanishiga ko'ra faol va nafaol nutqlarga ajratib ko'rsatadi: 1) faol nutqlar; 2) nafaol nutqlar. Faol nutqlar qatoriga: sudya, prokuror, ayblanuvchi, gumon qilinuvchi, himoyachi (advokat), jabrlanuvchilar nutqi; nafaol nutqlarga esa sud majlisi kotibi, xalq maslahatchilari, tergovchi, surishtiruvchi, jamoat ayblovchisi, jamoat himoyachisi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar; sudlanuvchi va jabrlanuvchilarning qonuniy vakillari, guvoh, guvohning advokati, ekspert, mutaxassis, tarjimon, xolislar nutqi kiritiladi. Ta'kidlayotganimizdek, mazkur ikki guruhni farqlashda ham asosiy e'tiborni sud majlisi (muhokamasi)ga qaratish, ya'ni ayni shu «munozara maydoni» ishtirokchilarining nutqini tasniflashda bevosita kuzatishga asoslanish to'g'ri bo'ladi. Boisi, surishtiruv, dastlabki tergov, tergov harakatlari sud majlisi kabi taraflarni bir joyga jamlab, muhokama ko'rinishida tashkil etilmaydi. Shu ma'noda gumon qilinuvchining nutqini faol nutqlar qatoriga kiritish mulohazali. Chunki uning nutqini sud majlisidagidek taraflar bilan o'zaro muloqotga kirishishi asnosida kuzatishning imkoni yo'q. «Gumon qilinuvchi jinoyat sodir etgani to'g'risida ma'lumotlar bor bo'lsa-da, bu ma'lumotlar uni ishda ayblanuvchi tariqasida ishtirok etishga jalb qilish uchun yetarli bo'lmagan shaxsdir...» (O'zR JPK., 47-m.). Gumon qilinuvchi: surishtiruvchi, tergovchi va prokurorning chaqiruviga binoan hozir bo'lishi, surishtiruvda va dastlabki tergovda ishtirok etishdan bosh tortmasligi... shart (O'zR JPK., 48-m.). Bundan tashqari, nafaol nutqlar qatoriga tergovchi, surishtiruvchining ham nutqini kiritish ham biron mulohazali. Chunki bu shaxslardan surishtiruvchi – surishtiruv bosqichida, tergovchi esa, dastlabki tergov bosqichi hamda tergov jarayonida birga-bir munosabatda muloqotga kirishadilar. Tabiiyki, ular sud majlisida ishtirok etmaydilar. Bundan tashqari, nafaol nutqlarni farqlashda, faqatgina, sudlanuvchi va jabrlanuvchining qonuniy vakillari nutqi deb emas, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, jabrlanuvchining qonuniy vakili (O'zR JPK., 60-m.), jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgarning vakili (O'zR JPK., 62-m.) nutqi shaklida farqlash ayni qonunga muvofiq bo'ladi.

Sud majlisidagi faol va nafaol nutq turlarini bevosita sud majlisida kuzatuvchi sifatida jamlangan xulosalarga asosida quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq:

Sud majlisi (muhokamasi)dagi faol nutqlar: raislik qiluvchi – sudya (O'zR JPK., 30-m.), davlat ayblovchisi – prokuror (O'zR JPK., 33-m.), ayblanuvchi – sudlanuvchi (O'zR JPK., 45-m.), himoyachi – advokat (O'zR JPK., 49-m.), jabrlanuvchi (O'zR JPK., 54-m.);

Sud majlisi (muhokamasi)dagi nafaol nutqlar: sud majlisi kotibi (O'zR JPK., 32-m.), xalq maslahatchilari (O'zR JPK., 30-m.), jamoat ayblovchilari, jamoat himoyachilari (O'zR JPK., 42-m.), fuqaroviy da'vogar (O'zR JPK., 56-m.), fuqaroviy javobgar (O'zR JPK., 58-m.), gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, jabrlanuvchining qonuniy vakili (O'zR JPK., 60-m.), jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va fuqaroviy javobgarning vakili (O'zR JPK., 62-m.), guvoh (O'zR JPK., 65-m.), guvohning advokati (O'zR JPK., 661-m.), ekspert (O'zR JPK., 67-m.),

mutaxassis (O'zR JPK., 69-m.), tarjimon (O'zR JPK., 71-m.), xolislar (O'zR JPK., 73-m.).

Xulosa va takliflar. Sud majlisining ahamiyati taraflarni yuzma-yuz qo'yib, bevosita kuzatilmayotgan voqea-hodisa, fakt va holatlar haqida ishda qatnashayotgan shaxslar bilan muloqotga kirishish (nutqini eshitish, idrok etish) orqaligina bilib olish, baholash mumkinligi hamda shu asosda sud hukmi chiqarilishida ko'rinadi. Sud majlisida asosiy g'oya haqiqatni yuzaga chiqarish

hamda adolatni qaror toptirish ekan, bu jarayonda har bir ishtirokchining nutqi beqiyos ahamiyatga ega. Shunday ekan, sud majlisining har bir ishtirokchisining nutqini ekstralingvistik omillar bilan birga kuzatish til ilmi uchun qimmatli natijalar beradi. Alohida ta'kidlash zarurki, mazkur plandagi izlanishlarning salmog'ini oshirish bugunning kechiktirib bo'lmaydigan masalalaridandir.

ADABIYOTLAR

1. Арипова А. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Т., 2002. – 25 б.
2. Бекмирзаев Н. Нотиклик асослари. – Т.: Фан, 2006. – 143 б.
3. Воинова М. Культура речи юриста. – Т., 2003. – 209 с.
4. Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 157 б.
5. Исмоилов Х.Т Суд лингвистикасининг социолингвистик ва психолингвистик аспекти (жиноят ишлари бўйича суд мажлиси мисолида): Филол. фан. б. ф. д-ри. ... дисс. – Андижон. 2021. – 142 б.
6. Кўчимов Ш. Хуқуқий нормаларни ўзбек тилида ифодалашнинг илмий-назарий муаммолари: Филол. фан. док. ...дисс. – Т., 2004. – 280 б.
7. Назаров К., Усмонов С., Тоҳиров Қ. Юристнинг нутқи маданияти. –Тошкент, 2003. – 215 б.
8. Мўйдинов Қ. Ўзбек тилининг суд нутқи лексикаси: Филол фан. б.ф.док. ...дисс. – Т., 2019. – 140 б.
9. Каримов С., Маматов Х., Бўриев И. Юристнинг нутқ маданияти. –Тошкент: Зарқалам, 2004. – 158 б.
10. Мирҳамидов М. Ҳасанов С. Юридик тил ва хуқуқшунос нутқи. –Тошкент: Университет, 2004. – 238 б.
11. Мирҳамидов М. Норпўлатов Н., Ҳасанов С. Юристнинг нутқ маданияти. – Т.: Фан ва технология, 2005. – 314 б.
12. Саидов А.,Сарқиянц Г. Юридик тил ва хуқуқшунос нутқи. – Т.: Адолат, 1994. – 32 б.
13. Усмонов С. Юристнинг нутқ маданияти. – Т.: ТДЮИ, 2006. – 197 б.
14. О'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Т.: О'zbekiston NMIU, 2018. – 75 б.
15. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – 102 б.
16. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Т.: Адолат, 2018. – 848 б.